
Sociální distance vůči Romům. Případ vysokoškolských studentů*

DAN RYŠAVÝ**

Katedra sociologie a andragogiky FF UP, Olomouc

Social Distance towards the Roma. The Case of University Students

Abstract: Various public opinion polls and sociological surveys have displayed a high level of intolerance towards Roma in the Czech society. However, the investigators rarely record the individual level of intolerance. The Bogardus social distance scale is a classical instrument for this purpose. In its first part, the article deals with the development, usage and tests of the Bogardus scale. The second part of the article brings information from research conducted among the students of Palacky University in Olomouc. The analysis showed that a Roma as a neighbour was refused more frequently than the order of items the Bogardus scale expects. There was a significantly higher level of social distance towards the Roma among the medical students and physical education students than among the students of the Faculty of Theology and the Faculty of Arts.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 1: 55–77

Úvod

Zatím poslední kolo *Evropské studie hodnot (European Values Study)*¹ přineslo překvapivý posun v otázce postojů obyvatel České republiky k Romům. Jestliže v roce 1991 podle EVS nechtěly mít Romy za sousedy téměř tři čtvrtiny českého souboru, pak v roce 1999 klesl podíl odmítajících na 40 % (viz např. [Rabušic 2000]). Po osmi letech se nejen rozpadl česko-slovenský tandem, který v roce 1991 v míře intolerance vůči Romům vévodil celé Evropě, ale čeští respondenti se u této položky dostali hned na evropský průměr. Výzkumy veřejného mínění přitom dlouhodobě zaznamenávají buď stagnující trendy, nebo jen pomalý a nejednoznačný posun k širšímu

* Výzkum *Vztah studentů UP k romské kultuře* byl podpořen vnitřním grantem Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci pro rok 2001. Za připomínky k první verzi textu děkuji především Prof. Gerlindě Šmausové a dvěma recenzentům Sociologického časopisu.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Dan Ryšavý, Ph.D., katedra sociologie a andragogiky, Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Wurmova 7, 771 47 Olomouc, e-mail: rysavyd@ffnw.upol.cz

¹ Viz např. Rabušic [2000], monotematické číslo *Czech Sociological Review* (1/2001) či *Sociálních studií* (6/2001).

přijímání Romů populací České republiky². Když otázku z Evropské studie hodnot položila v roce 2000 agentura IVVM, podíl respondentů odmítajících Romy jako sousedy byl dvojnásobný (80 %)³. Také mezinárodní výzkum *New Democracies Barometer*, jehož pátá vlna se v roce 1998 uskutečnila v jedenácti postkomunistických zemích, přinesl výsledky odlišné od EVS. Podle tohoto šetření by čtvrtině respondentů z České republiky sousedství Romů nevadilo, naopak 69% dotázaných by Romy jako sousedy mít nechtělo (viz např. [Wallace 1999])⁴. Následující text se nejprve zamýšlí nad výzkumy postojů k Romům realizovanými v České republice, hlouběji se pak zabývá měřením sociální distance, které ilustruje na příkladu výzkumu postojů univerzitních studentů k Romům a romské kultuře.

Výzkumy postojů k Romům

Po roce 1989 se v Československu a později v České republice postoje obyvatel k Romům staly předmětem řady kontinuálních průzkumů veřejného mínění a (spíše jednorázových) sociologických výzkumů. Některé z nich se soustředily přímo na vztah většinové a romské populace⁵, v jiných Romové vystupují jako jedna z národnostních a etnických skupin, jejichž přijatelnost dotazování posuzují⁶. Příležitostně se Romové ve výzkumech ocitají v roli jedné ze sociálně ekonomicky ohrožených skupin⁷ nebo

² Patrně nejpodrobněji sleduje vývoj interetnických postojů majoritní společnosti IVVM (CVVM), které se každoročně v listopadu ptá na hodnocení vztahu dotazovaných k národnostem žijícím v České republice. V případě Romů zaznamenalo IVVM u variant „dobrý, spíše dobrý“/„spíše špatný, špatný“ následující procentuální vývoj: 1991 (4/70), 1992 (4/77), 1993 (3/77), 1994 (5/68), 1995 (5/69), 1996 (5/69), 1997 (7/62), 1998 (12/52), 1999 (9/55), 2000 (8/61), 2001 (8/60). Dopočet do sta procent tvoří podíl variant „ani dobrý, ani špatný“ a „nemá žádný vztah“ [O vztahu 2001].

³ Katrňák s Rabušicem [2002] za jedno z možných vysvětlení považují rozdílný způsob výběru respondentů. EVS pracoval s pravděpodobnostním výběrem, kdežto IVVM s kvótním.

⁴ Způsob dotazování se v obou mezinárodních výzkumech liší. V případě EVS respondenti vybírali ze seznamu různých skupin lidí ty, které by nechtěli mít za sousedy, kdežto v NDB u každé ze šesti etnické a národnostně definovaných skupin uváděli, zda by jim jejich sousedství vadilo nebo nevadilo. Údaje z výzkumu NDB 1998 laskavě poskytl Neil Munro, kterému tímto děkuji.

⁵ Například výzkum vzájemného soužití Romů a neromů, který IVVM pořádá od roku 1997. Agentura FOCUS opakovaně realizovala výzkum *Romové optikou české veřejnosti a českých médií*, ve které pro zachycení vztahu české populace k romské menšině použila Bogardusovu škálu sociální distance [Romové optikou 1998, 2002].

⁶ Jde o šetření agentury STEM uskutečněné v rámci projektu TRENDY v letech 1994, 2000 a 2001, výzkum *Etnické vztahy v české společnosti* (Praha, MENT, Gabal, A & C) realizovaný agenturou GfK (1994) a šetření STEM (1996) pro Ústav mezinárodních vztahů, z nichž čerpá Gabal [1999], či výše zmíněný výzkum IVVM hodnotící vztahy k příslušníkům u nás žijících národností. Na mezinárodní úrovni pak např. *New Democracies Barometer V* [1998].

⁷ Výzkumy *Chudoba v očích české veřejnosti* Mareše a Rabušice a *Legitimita českého sociální zabezpečení* Sirovátka a Rabušice, pro něž data sbírala IVVM v letech 1995 a 1998 [viz např. Mareš, Rabušic 1996; Rabušic, Sirovátka 1999].

je zjišťována tolerance respondentů k celé škále skupin bez jednotlivího kritéria výběru⁸. K poslední skupině patří také již zmíněná Evropská studie hodnot, v jejímž rámci vyjadřovali dotázaní svoji distanci vůči čtrnácti různým skupinám. Tak či onak se Romové při sumarizaci výsledků výzkumů pravidelně ocitají na okraji mezi těmi, kteří jsou nejvýrazněji odmítáni.

Při prezentaci výzkumů veřejného mínění v tisku a dalších médiích nezdůvodňuje dochází k vypreparování extrémních postojů k romské minoritě ze širšího kontextu výzkumu. Snadno přitom vzniká dojem, že výzkumy více vypovídají o Romech samotných (jací jsou) než o zkoumané majoritní populaci (jaké má postoje), což mj. může sehrát roli pozitivní zpětné vazby ve smyslu dalšího posílení odmítavých tendencí⁹. Naznačují to sami autoři výzkumů veřejného mínění, kteří vlivu médií připisují odpovědnost za opakovaně zjišťovaný rozdíl mezi hodnocením soužití s Romy v místě bydliště a hodnocením vzájemných vztahů s Romy v České republice jako celku. Podle IVVM v roce 1999 přibližně polovina z těch, kteří považovali své soužití s Romy v místě bydliště za dobré či spíše dobré, považovala za dobré či spíše dobré i vzájemné vztahy na úrovni celého státu. V roce 2001 takto odpovědělo jen 38 % respondentů [*K hodnocení soužití 1999, Hodnocení soužití 2001*].

Zmíněnému zkreslení se snadněji ubrání výzkumy, které užívají sumovaných indexů intolerance, xenofobie atp.¹⁰ Ivan Gabal ve výzkumu etnického klimatu české společnosti ukazuje, že zdaleka „nejde jen o Romy, ale o značně komplexní kulturní a etnickou uzavřenost, která ve vztahu k Romům představuje jakousi špičku ledovce, jehož rozhodující část je pod hladinou jako hodnotové a normativní chápání žádoucího společenského a kulturního prostředí a konsekventně se dotýká také cizinců a imigrantů.“ [Gabal 1999: 88]. Středem zájmu sociálních vědců by se mohly stát možnosti, jak narušit tuto uzavřenost, a okolnosti, které ji naopak posilují. V rozsahem omezené míře se o to pokusil výzkum *Vztah studentů UP k romské kultuře*, který se svými učiteli připravili a provedli studenti sociologie z Univerzity Palackého v Olomouci¹¹.

⁸ Například výzkum IVVM o toleranci realizovaný od roku 1995 či dva výzkumy Jiřího Buriánka [1995, 1998], v nichž dotázaní hodnotili různé skupiny podle míry sympatií k nim [viz Buriánek 1999]. Zůstává metodologickou otázkou, nakolik je vhodné zjišťovat postoje k sociálním skupinám, jež se navzájem více či méně překrývají.

⁹ K projektování postojů populace do vlastností Romů a sociálnímu konstruování rozdílů mezi majoritou a minoritou viz Šmausová [1999].

¹⁰ Viz například studie Rabušice [2000] a Burjanka [2001]. V obou případech již názvy textů („Koho Češi nechťejí?“, „Xenofobie po česku“) dávají zřetelně najevo, kdo je objektem výzkumu. Pavlíčková (studentka sociologie na FF UK) na základě faktorové analýzy baterie otázek zachycujících míru sympatií vůči různým skupinám doložila, že postoj k romskému etniku nevytváří samostatnou dimenzi, ale koresponduje s postoji k dalším skupinám [viz Buriánek 1999:28].

¹¹ Jednalo se o studenty, kteří v akademickém roce 2000/2001 navštěvovali kursy Metodika sociologické práce a Analýza dat. Výzkum vycházel z projektů dvou skupin studentek [Dvořáková et al. 2000; Buzková et al. 2000]. Nad rámec vlastního výzkumu zpracoval autor statistické informace o dosavadních výzkumech a rešerši literatury k Bogardusově škále sociální distance.

Výzkum postojů vysokoškolských studentů k Romům a k romské kultuře

Často se předpokládá, že existuje souvislost mezi úrovní vzdělání a mírou tolerance. Vyjdeme-li z Allportovy klasické definice etnického předsudku jako „antipatie založené na chybné a neflexibilní generalizaci“ [1989: 9], lze očekávat, že vzdělání přispívá k postojové otevřenosti. Určitý pozitivní vliv vyššího (či přímo vysokoškolského) vzdělání na míru tolerance vůči Romům i dalším skupinám *jiných* patří ve výzkumech postojů k nejčastěji zmiňovaným souvislostem¹². Vzdělanější část populace je také pravděpodobně náchylnější k politicky korektnímu vyjadřování¹³.

Jestliže se výzkum omezil na studenty Univerzity Palackého, neznamená to pouze, že mohl být realizován i ve skromných podmínkách zpracovatelů. Studenti univerzity nebyli jako objekt výzkumu zvoleni proto, že by byli pro studenty-tazatele snadno dostupní. Projekt výzkumu vycházel z předpokladu, že dnešní vysokoškoláci budou v budoucnosti působit ve veřejné sféře, v médiích, budou vést a vychovávat nejmladší generaci, a tak na mnoha úrovních – jako učitelé, lékaři, úředníci státní správy, představitelé samospráv, novináři – významně ovlivňovat postoje k menšinám, marginalizovaným skupinám atp. K hlavním hypotézám výzkumného projektu patřilo očekávání, že se studenti různých typů vysokoškolského vzdělání (humanitního, přírodovědného atd.) v postojích a toleranci vůči Romům liší.

¹² Vysokoškoláci vykazují vyšší míru sympatií vůči Romům [Buriánek 1999], méně často jim vadí Romové jako sousedé [Wallace 1999]. Našli bychom mezi nimi větší podíl těch, kteří si myslí, že v kratším či delším časovém horizontu dojde k dobrému vzájemnému soužití s Romy. Naopak menší podíl vysokoškoláků to považuje za nemožné [Ke zkušenostem 1997]. Významně více vysokoškolsky vzdělaných respondentů hodnotilo soužití Romů a ostatních občanů ve svém bydlišti za (spíše) dobré [K hodnocení 1999]. Větší tolerancí vůči příslušníkům různých etnických a národnostních skupin se od ostatních skupin v populaci zřetelně odlišují absolventi vysokých škol a částečně i lidé s maturitou i ve výzkumech agentury STEM [Jsme schopni 2000, Tolerance našich občanů 2001]. Statisticky významné rozdíly v intenzitě xenofobních postojů podle délky školního vzdělání doložil na datech z EVS Burjanek [2001]. Určitou protívahou mohou být extrémnější názory mladých lidí na nižším stupni vzdělání. Kategorie „studenti a učni“ vykazovala nejnegativnější hodnocení osobních zkušeností s Romy [Ke zkušenostem 1997]. Šišková v nereprezentativní studii založené na analýze esejů sepsaných žáky základních a středních škol, které se přihlásily do projektu *Výchova k toleranci a proti rasismu na pražských školách*, uvedla, že „základní škola má větší procento dětí rasisticky orientovaných, střední škola je přeci jen výběrem populace a ostrých negativních postojů je zde méně“ [1998:147n]. Naopak Bajgerová [1994] ve svém souboru studentů vybraných středních škol a odborných učilišť z Ústí nad Labem významný rozdíl v postojích středoškoláků a učňů k Romům nenašla.

¹³ Naznačuje to Buriánek [1999], ale také např. výzkumy IVVM o toleranci, které respondentům kladou otázku: „Jsou podle Vás naši lidé tolerantní, snášenliví k těmto skupinám obyvatel?“, po níž následuje výčet dvanácti skupin zahrnujících také Romy. Ze všech vzdělaneckých skupin připisují „naším lidem“ nejvyšší míru tolerantnosti vysokoškoláci. Na druhé straně nadprůměrně kriticky vidí snášenlivost „našich lidí“ vůči Romům lidé ve věku 15–19 let [Veřejnost o toleranci 1997, 1998, 2001]. Analytik IVVM Ján Mišovič, zdá se, chápal pokládanou otázku jako projekční. Jinak by nemohl z odpovědí různých vzdělaneckých skupin vyvodit, že „lidé s různým vzděláním jsou rozdílně tolerantní“ ([2001:2], zvýraznění DR).

Studentský projekt dále vycházel z teze, že romská kultura (v užším smyslu, tj. romská hudba, výtvarné umění, literatura etc.) je v celé své šíři a barvitosti nejen úhelným kamenem budování vlastní identity romského etnika, ale také možným mostem mezi Romy a neromy v české společnosti, mostem k tolerantnějším vztahům a základem „pro nekonfliktní řešení problémů provázejících naše soužití s Romy“ [Buzková et al. 2000: 3]¹⁴. Verbalizovaný postoj k romské kultuře (v užším smyslu) může indikovat postoj k Romům jako etnické skupině spolehlivěji než indikátory běžně užívané ve výzkumech postojů majoritní populace k romské menšině.

Standardizovaný rozhovor, pro který se studentky rozhodly, kombinoval více typů indikátorů. Na jedné straně zahrnoval zavedenou, ale studentkami originálně upravenou Bogardusovu škálu sociální distance, která umožňuje měřit distanci jedince vůči skupině. Na straně druhé to byly indikátory, jejichž úkolem bylo zachytit postoje studentů univerzity k romské hudbě, výtvarnému a slovesnému umění a k prezentaci romských témat v médiích (ve filmech, televizi, rozhlasu, tisku). Složení otázek respektovalo kognitivní, emotivní a konativní dimenzi postojů [Krech et al. 1968: 170nn; Nakonečný 2000: 135]¹⁵. Rozhovor doplňovala baterie položek Yamagishiho škály interpersonální důvěry pro zachycení obecnějšího postoje respondentů k druhým lidem¹⁶ a tři identifikační proměnné – vedle studované fakulty dále pohlaví a velikost bydliště respondenta¹⁷.

Projekt výzkumu předpokládal reprezentativní šetření na celé univerzitě. Na pěti fakultách byl výběrový soubor sestaven s pomocí výběrového kroku z úplných seznamů studentů. Dvě fakulty tento postup odmítly. Respondenti z lékařské fakulty byly proto vybírání kvótním způsobem (dle oboru a ročníku studia) a na pedagogické fakultě se výzkum nepodařilo realizovat. Proces výběru souboru negativně zasáhla mediální diskuse o ochraně osobních údajů související se Sčítáním lidu, domů a bytů 2001, a to přesto, že výzkumný tým nevyžadoval údaje, dle kterých lze identifikovat osobu ve smyslu zákona č. 101/2000Sb. Rozhovory byly vedeny na přelomu února a března 2001 s 302 studenty šesti fakult Univerzity Palackého. Do konečné analýzy bylo zahrnuto 297 případů. Charakteristiky výběrového souboru od-

¹⁴ Experti pohybující se v oblasti terénní práce v problémových romských komunitách odmítají „etnizaci“ problémů v těchto komunitách [viz Musil 2002]. Spíše než k řešení problémů soužití by znalost a obliba romské kultury mohla napomoci zlepšení pověsti Romů.

¹⁵ Kognitivní dimenze: znalost romské kapely či interpreta, romského výtvarníka, spisovatele či díla. Konativní dimenze: návštěva koncertu či výstavy výtvarného umění, vlastnictví nahrávky romské hudby, četba knih. Emotivní: obliba a zájem o romskou kulturu.

¹⁶ Škálu tvoří osm položek: 1) Když se setkáváme s cizinci, je lépe mít se na pozoru, dokud neprokáží, že jim můžeme důvěřovat. 2) V době vysoké konkurence musí být člověk ostražitý nebo ho někdo využije. 3) Společnost se rozpadne, jestliže se oslabí policejní moc, která bojuje s kriminalitou. 4) Člověk by neměl důvěřovat druhým, pokud je dobře nezná. 5) Většina lidí lže, když jim to může přinést prospěch. 6) Když někdo o Vás řekne něco lichotivého, chce od Vás něco získat. 7) Lidé Vás využijí, když s nimi budete spolupracovat. 8) Lidé jsou nepoctiví, když je jim dána příležitost [Yamagishi 1988: 266].

¹⁷ Omezení počtu identifikačních proměnných bylo mj. ovlivněno obavami o ochranu osobních údajů studentů ze strany představitelů některých fakult. Při analýze dat chyběly např. údaje o věku studentů a ročníku, který navštěvovali, což znemožňovalo kohortovou analýzu postojů.

povídaly známým parametrům základního souboru, které zachycuje matrika studentů (zastoupení jednotlivých fakult podle pohlaví studentů). Mírně byly ve výběru nadreprezentovány ženy (asi o 4 %, tj. cca 12 osob).

Škála sociální distance Emory Bogarduse

Bogardusova škála sociální distance je klasickým nástrojem pro měření postojů k etnickým nebo jinak definovaným skupinám. Přesto se ve výzkumech postojů k Romům objevuje jen ojedinele¹⁸. Přitom jedna z položek této škály – přijetí příslušníka určité skupiny za souseda – nalezla v různých formulacích své místo ve většině podobných výzkumů¹⁹. Často zůstává jediným indikátorem intolerance (zvláště při vyšším počtu posuzovaných skupin) a pokud vedle ní figurují další obdobné otázky, nevytvářejí společně kumulativní škálu²⁰.

Emory S. Bogardus zkonstruoval škálu sociální distance v rámci projektu *Pacific Coast Race Relations Survey*, který ve dvacátých letech minulého století zorganizoval Robert E. Park (viz [König 1967])²¹. V roce 1925 publikoval Emory Bogardus studii, ve které zkoumal postoje 110 učitelů a podnikatelů k příslušníkům 39 etnických a rasových skupin [viz Kleg a Yamamoto 1998], po níž následovala celá řada dalších výzkumů²². Základní podobu škály tvořilo sedm položek, v nichž respon-

¹⁸ Opakovaně ji ve svých výzkumech zařadila agentura FOCUS. Ve zprávách z výzkumů [Romové optikou 1998, 2002] se však objevuje pouze první třídění a není zřejmé, že by výzkumníci v některé z analýz dávali názory dotázaných do souvislosti s mírou sociální distance jednotlivých respondentů.

¹⁹ Agentura STEM pokládá otázku: „*Jak byste nesl, kdybyste měl za souseda...?*“. Ve výzkumu EVS respondenti volí, *koho by nechtěli mít za sousedy*. Ve výzkumech citovaných Gabalem [1999] dotázaní hodnotí, zda by jim příslušníci různých skupin *vadili v sousedství*, podobně v *New Democracies Barometer 1998* se objevila položka: „*Měl byste rád za sousedy, nevadilo by vám mít jako sousedy nebo byste neměli rádi za sousedy...?*“. IVVM se ptá: „*Jak celkově hodnotíte soužití Romů a neromů u vás v bydlišti?*“.

²⁰ Například agentura STEM vedle položky týkající se sousedství zařazuje i otázku: „*Jak byste nesl, kdyby Vaše dcera nebo syn chtěl(a) za manželku...?*“. V informacích z výzkumu však pracuje s oběma otázkami odděleně. Výjimku představuje Wallace [1999], která z dat *New Democracies Barometer* sestavila index xenofobie zahrnující vedle pěti otázek zachycujících postoje k migrantům čtyři otázky měřící sociální distanci. Respondenti byli dotázáni, zda by měli rádi nebo by jim vadili příslušníci určité národnosti jako sousedé, spolupracovníci, partneři členů rodiny nebo dárci krve při transfuzi.

²¹ Vycházel přitom z Parkova článku „*The concept of social distance as applied to the study of racial attitudes and racial relations*“ uveřejněném v roce 1924 v *Journal of Applied Sociology*. Bogardus v práci *The Development of Social Thought* zařadil oddíl o sociální distanci do kapitoly o Simmelovi a socializaci. Opozice a konflikt přispívají podle Simmela k socializaci a „sociální distance je mírou aktuálního nebo potenciálního sociálního konfliktu“ [Bogardus 1947: 469].

²² Jen do poloviny třicátých let najdeme přinejmenším šest Bogardusových studií věnovaných sociální distanci [Bogardus 1925a, 1925b, 1926/27a, 1926/27b, 1927, 1933]. Stejně téma se později stalo centrem pozornosti třech knih téhož autora [Bogardus 1928, 1959, 1967].

dent hodnotil, zda by ochotně přijal určitou osobu: 1) do blízkého příbuzenstva skrze manželství; 2) do svého klubu jako blízkého přítele; 3) za souseda v ulici; 4) do svého zaměstnání za spolupracovníka; 5) jako občana své země; 6) jen jako návštěvníka své země; 7) vyloučil by jej ze země [viz např. Krech et al. 1968: 185]. Dotazovaní neodpovídali u každé hodnocené skupiny na všechny položky škály. Označili vždy jen tu položku, která vyjadřovala nejmenší přijatelnou sociální distanci vůči příslušníkovi dané skupiny. Nebyl-li pro respondenta například přijatelný blízký příbuzenský vztah, mohlo to být přátelství v klubu, sousedství atd. Tento postup vycházel z předpokladu, že položky škály jsou ordinálně seřazeny od první, identifikující nejnižší míru sociální distance, až k poslední položce, zachycující opačný extrém.

Škálu Bogardus konstruoval tak, aby byly položky mezi extrémy rozloženy co možná nejrovnoměrněji. Weinfurt a Moghaddam [2001] připomínají tvorbu původní škály, při které sto lidí s různým sociálním a kulturním zázemím třídilo 60 tvrzení o sociálních vztazích do sedmi bloků podle rostoucí sociální distance. Bogardus pak pro vlastní škálu vybral položky, jejichž průměrné hodnocení se nejvíce blížilo hodnotám 1 až 7. To znamená, že při výběru byl důraz položen na skupinové průměry, kdežto individuální odlišnosti v řazení kategorií byly ignorovány. Podle Owenové et al. [1981] Bogardus touto cestou prověřoval svůj instrument až na začátku třicátých let pod vlivem Thurstoneovy škály stejně se jevících intervalů.

Milton Kleg, Kaoru Yamamotová [1998] a jejich kolegové se po sedmdesáti letech pokusili o co nejdělejší repliku Bogardusovy studie [1925a]²³. U čtyřiačtyřiceti skupin, jež posuzovali jak jejich, tak Bogardusovi respondenti, dosáhla korelace sociální distance hodnoty $R = 0.71$ ($p < 0.001$). Průměrné míry sociální distance a standardní odchylky přitom významně poklesly²⁴. Jinými slovy, v devadesátých letech respondenti vykazovali menší sociální distanci vůči daným etnickým skupinám a jejich postoje byli více homogenní. Nicméně vysoká byla také korelace mezi pořadím, které jednotlivé skupiny obsadily ($R = 0.87$; $p < 0.001$), to znamená, že preferenční pořadí se příliš nezměnilo²⁵. Zvýšená politická korektnost nevedla k vymýcení ste-

²³ Kleg a Yamamotová oslovili 135 středoškolských učitelů z metropolitní oblasti státu Colorado, jichž se tázali na vztah k 36 skupinám. Bez mála všichni Bogardusovi respondenti patřili do skupiny nežidovských bílých Američanů, ve vzorku výzkumu z roku 1993 jich bylo 88%. Posunu k politicky korektnímu vyjadřování se nemohla vyhnout ani replika výzkumu. Na místě *Negroes* v Bogardusově výzkumu se v roce 1993 objevili *African-Americans*.

²⁴ Průměrná sociální distance se na škále 1 až 7 posunula z hodnoty 3.82 v roce 1925 (nejblíže úrovni „spolupracující“) na hodnotu 1.43 v roce 1993 (mezi „sňatek“ a „nejlepší přítel“). To vše při významnosti $p < 0.001$.

²⁵ Bez ohledu na historický posun se nižší sociální distance opět týkala klastru osob z britských ostrovů, Francouzů, Nizozemců, Skandinávců a Němců. Více distancovaní jsou podobně jako ve dvacátých letech Arabové, Turci, Orientálci, Mexičané a Afroameričané. K významnému posunu vzhůru došlo u Italů (z jedenáctého na třetí místo ze čtyřiačtyřiceti), naopak Arabové klesli z 18. na poslední, 24. místo, což Kleg a Yamamoto vysvětlovali válkou v Perském zálivu v roce 1991. Pro největší propad (ze 12. na 23. pozici) u Hindů jednoduché řešení nenašli.

reotypních percepce a postoje. Kleg a Yamamotová z toho vyvodili, že některé fyzické rysy stále fungují jako signály pro negativní sociální postoje.

Pravděpodobně nejčastěji se objektem zkoumání sociální distance stali univerzitní studenti. Bogardus testoval svou škálu na národních vzorcích univerzitních studentů v letech 1926, 1946, 1956 a 1966 [Bogardus 1967]. Krech, Crutchfield a Bal-lachey [1968: 229] připomněli Hartleyovu studii předsudků studentů osmi amerických vysokých škol a univerzit z roku 1946, Allport [1989: 450] odkazoval na výzkum Spoerlové [1951] sledující vliv náboženství a vzdělání na předsudky. Bogardusovu škálu použili ve svých výzkumech Fagan, O'Neill a jejich kolegové, kteří s odstupem několika let sledovali změny sociální distance v čase [Fagan, O'Neill 1965, Payne et al. 1974]. Po smrti Emory Bogarduse [1973] pokračovali v dalších výzkumech v roce 1977 Owenová, Eisner a McFaul [1981] a v roce 1984 Crullová a Bruton [1985]²⁶, poslední už jen na jednom univerzitním kampusu. V devadesátých letech publikovali své studie sociální distance např. mezi studenty nižších stupňů vysokých škol (*college*) Sparrowová a Chretien [1993] či Shabat [1993], který zkoumal sociální distanci studentů univerzity v Mexico City. Dan Cover zařadil Bogardusovu škálu sociální distance mezi jedenáct klasických výzkumů, které doporučil replikovat se studenty úvodních kurzů sociologie [Cover 1993, 1995].

Pro výzkum dětí a mládeže upravila Bogardusovu škálu Rose Zeligsová a spolu s dalšími technikami ji uplatnila při svých výzkumech v druhé čtvrtině dvacátého století [Zeligs 1937, 1950; Zeligs, Hendrickson 1933]. Na jihu Spojených států srovnávali Muir a Muir [1988] sociální distanci „bílých“ a „černých“ vysokoškoláků a žáků vyšších stupňů základní školy²⁷. Verkuyten a Kinketová [2000] zkoumali, co si myslí o lidech pocházejících z jiných zemí žáci sedmých a osmých tříd základních škol, kteří mají oba rodiče Nizozemce²⁸. Mimo jiné zjistili, že respondenti preferují Nizozemce, za kterými následovali skupiny z bývalých kolonií (Surinamci a Indonésané). Nejméně preferenci získali dvě islámské skupiny (Marokánci a Turci) a Jugoslávci. Tuto etnickou hierarchii porušovali častěji děti ze tříd, ve kterých měly etnické minority větší zastoupení.

V americkém prostředí se nejčastěji setkáváme s výzkumy sociální distance majoritní populace k černošské menšině, v Evropě je akcentován vztah k přistěhovalcům (viz např. [Hagendoorn 1995; Hagendoorn, Hraba 1987; Kleinpenning 1993]). Nicméně použití škály sociální distance se neomezilo na postoje k etnické či národnostně definovaným skupinám. O její aplikaci na skupiny společností označené za deviantní uvažoval Simmons [1969], podobně jako Brinkerhoff a Mackie [1986] v případě různých náboženských skupin. Crespi [1945] zkoumal s pomocí upravené

²⁶ Viz také jejich studie vývoje sociální distance v sedmdesátých letech [Crull, Bruton 1979].

²⁷ Autoři uvádějí „bílé“ a „černé“ v uvozovkách jako označení sociálních a nikoli rasových kategorií.

²⁸ Žáci mj. odpovídali na tři otázky vycházející z Bogardusovy škály. Posuzovali, zda by bylo příjemné či nepříjemné mít příslušníky různých etnických skupin 1) jako sousedy, 2) jako větší počet spolužáků, resp. 3) jako přítele.

škály sociální distance postoje k odpíračům vojenské služby. Laumann upravil Bogardusovu škálu tak, aby mohl měřit subjektivní sociální distanci vůči povoláním s odlišnou prestiží a sociálně ekonomickým statusem [viz např. Laumann, Senter 1976]. Elliot se svými kolegy [1992] uveřejnil studii postojů ergoterapeutů k jejich kolegům s postižením. Lee, Campbell a Mulford [1999] zahrnuli sociální distanci studentů vůči homosexuálům jako intervenující proměnnou do svého modelu utváření postojů k osobám s AIDS atd.

Z předchozí rešerše literatury vyplývá, že existují dobré důvody pro použití Bogardovy škály ve výzkumu postojů vysokoškolských studentů k Romům a romské kultuře. Škála sociální distance se nejčastěji používá ve výzkumech, jejichž předmět (postoj k etnickým menšinám) i objekt (studenti univerzit) se shodují s olomouckým výzkumem. Zároveň je zřejmé, že jde o nástroj, který prošel v mnoha případech úpravami a který má za sebou také řadu testů spolehlivosti. Podobně tomu bylo i ve zde prezentovaném výzkumu. Inspiraci lze opět čerpat ze zkušeností zahraničních autorů.

Testování a modifikace škály sociální distance

Weinfurt a Moghaddam [2001] se zaměřili na aplikovatelnost Bogardusovy škály sociální distance v jiných kulturách. Vědecké metody a nástroje jsou kulturními produkty a jejich užití v jiné kultuře nám může říci něco nového o těchto konstrukcích. Klíčovým předpokladem Bogardusova způsobu měření je ordinální seřazení položek (viz výše). Přitom pořadí např. v nezápadních společnostech, které jsou více kolektivistické, nemusí odpovídat hierarchii původní škály. Významy a konotace konkrétních položek (např. „soused“) mohou být kulturně odlišné. Mezi kulturami se také může lišit význam a míra sociální distance. Například v kolektivističtějších společnostech by mohla mít míra sociální distance méně stupňů (např. „rodina“, „kmen“, „cizinec“). Z těchto důvodů zvolili odlišný formát odpovědí. Respondenti měli u každé posuzované skupiny hodnotit všechny položky a nejen označit tu, která by vyjadřovala míru jejich sociální distance. Studovali šest skupin první generace přistěhovalců do Kanady, první velké země, která přijala multikulturalismus jako oficiální vládní politiku: Kanaďany ze Spojeného království, Francie, Židy (ze západní Evropy), Indy, Alžírany a Řeky. Výzkumníci očekávali, že se soubor rozdělí do dvou skupin po třech etnických skupinách – „západní“ a „nezápadní“²⁹. Dodržení předpokladu ordinality se skutečně lišilo podle etnických skupin. Nejkonzistentněji odpovídali angličtí a francouzští Kanaďané a Židé. Konzistence odpovědí jednotliv-

²⁹ Weinfurt a Moghaddam [2001] použili upravenou Bogardusovu škálu s pěti položkami. Respondenti měli hodnotit, zda by byli ochotni přijmout člena každé z šesti vybraných etnických skupin jako: a) člena rodiny skrze sňatek; b) blízkého osobního přítele; c) souseda v blízkém okolí nebo v domě; d) spolupracovníka; e) občana Kanady. Svoji ochotu vyjadřovali účastníci na devítibodové Likertově škále. Weinfurt a Moghaddam ji před testováním ordinality trichotomizovali (1–4 nepřijmout, 5 střed, 6–9 přijmout) a proto hodnotili jen významnější porušení předpokládaného seřazení.

ců uvnitř skupin variovala obdobně jako u celých skupin. Analýza vzorců neodpovídajících ordinalitě přitom neodhalila nějaký „druhý nejobvyklejší vzor“ odpovědí. Studie Weinfurta a Moghaddama tak přinesla nejen aktuální informace o vzorcích sociální distance mezi členy minoritních a majoritních skupin, ale především upozornila na limity škály sociální distance jako mezikulturního výzkumného nástroje.

Řada výzkumů poukázala na rozdíly v míře a variabilitě sociální distance příslušníků majoritní populace vůči minoritní skupině na jedné straně a členů této minority vůči majoritě na straně druhé (např. [McAllister, Moore 1991; Muir, Muir 1988; Schaefer 1987; Tuch 1988; Wilson 1986])³⁰. Podle Lee et al. [1996] nelze Bogardusovu škálu sociální distance užít k popsání sociální distance mezi minoritní skupinou a majoritou, neboť byla vytvořena z perspektivy majoritní skupiny. Autoři tvrdí, že v tomto případě je třeba měřit, jak příslušníci minority vnímají sociální distanci, kterou vykazuje majoritní skupina vůči této minoritě. Proto sami vytvořili obrácenou škálu sociální distance (*Reverse Social Distance Scale*), která na rozdíl od Bogardusovy škály zkoumá, do jaké míry jsou podle respondentů oni sami přijímáni jinými skupinami (majoritou) v různých rolích³¹. Výzkumníci pracovali jen s omezeným vzorkem studentů. Od tisíce obeslaných studentů z minoritních skupin studujících na amerických státních univerzitách obdrželi pouze 108 kompletních a použitelných dotazníků, což vykládali jako snahu studentů vyhnout se tématu akceptace majoritní skupinou. V daném souboru zjistili, že položky tvoří Guttmanovu škálu a že se lišily postoje afroamerických studentů od dvou dalších minoritních skupin (Hispanců a *jiných*).

Sociální distance univerzitních studentů vůči Romům

Škála sociální distance použitá v olomouckém výzkumu se od původní Bogardusovy škály v několika ohledech lišila (viz tabulku 1). Studentky připravující tuto část výzkumného nástroje vypustily dvě položky extrémně vysoké sociální distance. Ve škále položek dále zaměnily pozici „souseda“ a „spolupracovníka“ (srv. pořadí 1 až 7 u Bogarduse, I až VIII u olomouckého výzkumu). Ve výzkumu mezi studenty UP byly položky seřazeny od nejobecnější (občan ČR) k nejintimnější (životní partner),

³⁰ V České republice se teprve objevují pokusy zkoumat postoje romské minority k majoritní populaci. Jedním z nich je *Výzkum vztahů mezi etniky*, který za podpory projektu Phare organizovala Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně [<http://www.fss.muni.cz/vyzkum/phare.html>; Navrátil et al. 2003].

³¹ Lee a jeho kolegové [1996:20] uvádějí následující instrukci a položky obrácené škály sociální distance: „Considering typical Caucasian Americans you have known, not any specific person nor the worst or the best, circle Y or N to express your opinion.

Y- - N 5. Do they mind your being a citizen in this country?

Y- - N 4. Do they mind your living in the same neighborhood?

Y- - N 3. Would they mind your living next to them?

Y- - N 2. Would they mind your becoming a close friend to them?

Y- - N 1. Would they mind your becoming their kin by marriage?“

Tabulka 1. Srovnání položek Bogardovy škály sociální distance a její upravené podoby

Bogardus 1925*	UP Olomouc 2001
I would willingly admit members of each race:	Představte si, že jste v situaci, kdy se rozhodujete, pouze sám za sebe, bez ohledu na mínění vašich rodičů nebo vašeho okolí. Přijal(a) byste v takovéto situaci Roma za:
1) To close kinship by marriage	VIII) životního partnera
2) To my club as personal chums	VII) přítele
3) To my street as neighbours	V) souseda
4) To employment in my occupation in	VI) spolupracovníka
	IV) učitele
	III) úředníka
	II) televizního hlasatele
5) To citizenship in my country	I) občana
6) As visitors only to my country	
7) Would exclude from my country	

* Převzato z Kleg, Yamamoto [1998: 188, Table 1].

tedy v opačném pořadí, než je obvyklé u klasické podoby Bogardusovy škály. Nakonec studentky k pěti původním položkám připojily tři nové položky³² odrážející pozice, na kterých se Romové v dřívější době obvykle neobjevovali (učitel, úředník, televizní hlasatel), ale v současné době se situace začíná měnit (viz např. [Romové v České republice 1997; Balážová 1998] aj.).

Respondenti z olomoucké univerzity hodnotili všechny položky s pomocí čtyř variant odpovědí, což umožňovalo testovat předpokládanou ordinalitu položek škály i po její úpravě a doplnění. Rozložení odpovědí v celém souboru přibližuje tabulka 2. Položky škály jsou v ní uvedeny v pořadí, v kterém vystupovaly v rozhovoru.

Význam tří nových položek nespočívá v obohacení samotné škály či zvýšení její škálotvornosti. K tomuto účelu by nebylo vhodné použít újeji profesně definované položky³³. Srovnáním s pěti originálními Bogardusovými položkami lze ovšem

³² Takové úpravy nejsou nic neobvyklého. Do výzkumu „rasového“ klimatu na Ivy college (krycí název) zařadily McClellandová a Austerová [1990] škálu vyvinutou studenty v kursu metod sociologického výzkumu. Položky reprezentovaly sérii možností relativně blízkých vztahů. Respondenti posuzovali, zda by s příslušníkem odlišné „rasy“ vstoupili do vztahů blízkého přátelství, společného bydlení na pokoji, schůzek (*dating*), vážného romantického vztahu a sňatku. Na druhé straně Cover [1993] vznesl otázku, co by mohlo indikovat ještě větší sociální distanci, než dokáže extrémní položka Bogardusovy škály. Zjistil totiž, že položka „vyloučit ze země“ představovala modální odpověď studentů z několika různých amerických škol vyjadřující jejich sociální distanci vůči homosexuálům. Podobně Vašečka [2000] při kritice výzkumu agentury SITA navrhl tvorbu škály zkoumající názory slovenské populace na segregaci či integraci Romů.

³³ Poměrně vysoká hodnota Cronbachova alfa (0,9) naznačuje, že se některé položky opakují, resp. že pro spolehlivé měření sociální distance postačuje menší počet položek [srv. Morgan, Griego 1998: 130]. Cronbachovo alfa pro pět Bogardusových položek vykázalo uspokojivou hodnotu 0,85.

Tabulka 2. Sociální distance studentů UP vůči Romům (březen 2001, N = 297)

Přijal(a) byste Roma za:	ano*		ne*		orientační průměr**	standardní odchylka**
	počet	procento	počet	procento		
občana ČR	263	88,6	34	11,4	1,55	0,73
televizního hlasatele	273	91,9	24	8,1	1,50	0,69
úředníka	235	79,2	62	20,9	1,80	0,82
učitele	230	77,4	67	22,5	1,85	0,90
souseda	170	57,2	127	42,8	2,31	0,91
spolupracovníka	234	78,8	63	21,2	1,92	0,81
přítele	213	71,7	84	28,3	2,04	0,91
životního partnera	79	26,6	218	73,4	2,97	0,90

* Součty odpovědí „rozhodně“ a „spíše“ ano (resp. ne).

** Průměr a standardní odchylka slouží pouze k orientaci, neboť jsou vypočítány ze čtyřbodové ordinální škály.

posoudit, jak se respondenti vyjadřovali k pozicím, které stručným způsobem charakterizují novou fázi institucionalizace vztahů mezi státními orgány a romskou menšinou³⁴. Dvě z položek navržených studenty (učitel, úředník) vytvořily společně s položkou „spolupracovník“ klastř, který můžeme nazvat *profesním*³⁵. Romové na těchto pozicích jsou přijatelní bezmála pro čtyři pětiny studentů, což je poměrně dobrá výchozí situace pro role, které budou Romové pravděpodobně v rostoucí míře zastávat. Jako nejpřijatelnější se vedle obecné položky „občan České republiky“ ukázal „Rom jako televizní hlasatel“, kterého by přijalo přibližně devět z desíti studentů.

Procenta i orientační průměrné hodnoty v tabulce 2 naznačují, že položky nepokryly různé stupně sociální distance stejnoměrně. Vezmeme-li v úvahu jen položky původní Bogardusovy škály, pak dostáváme následující pořadí sociální distance: *Rom jako občan* (1,55), *spolupracovník* (1,92), *přítel* (2,04), *soused* (2,31) a *životní partner* (2,97). K největšímu posunu došlo oproti předpokládanému pořadí u položky „soused“. Zjištěné údaje nepotvrdily domněnku studentek upravujících podobu škály, že položka „soused“ je obecnější než položka „spolupracovník“ a proto nepřijetí Roma jako souseda vyjadřuje vyšší míru sociální distance než nepřijetí Roma jako spolupracovníka³⁶. Pořadí vzešlé z odpovědí respondentů neodpovídalo ani původní variantě škály, neboť Bogardus zařadil položku „soused“ mezi položky

³⁴ Počátek této nové fáze spadá do období přijetí tzv. Bratinkovy zprávy a ustavení Mezi-rezorní komise pro záležitosti romské komunity v roce 1997. Viz *Zprávu o situaci romské komunity* [1997] a usnesení vlády (č. 686/1997) k této zprávě.

³⁵ Spearmanův koeficient pořadové korelace u těchto položek dosáhl či převyšoval hodnotu 0,6 ($p < 0,001$).

³⁶ Obdobnou záměnu provedl a ve své bakalářské práci obhajoval Skotnica: „Bogardusovu škálu sociální distance jsme upravili tak, že jsme navzájem prohodili instituce sousedství a spolupracovník. Domníváme se totiž, že instituce sousedství tak, jak ji chápal Bogardus, v našich panelákových podmínkách již neexistuje“ [Skotnica 1992: 29].

„přítel“ a „spolupracovník“. Zmíněný posun nabývá na důležitosti, uvědomíme-li si, že velká část výzkumů postojů vůči romské minoritě užívá otázek, ve kterých Romové vystupují a jsou hodnoceni právě jako „sousedé“. Odpověď na otázku, zda vůči Romům vysokoškoláci uplatňují jiný model odstupňování sociální distance, než ten, který předkládá Bogardusova škála, nabízí skalogramová analýza.

Skalogramová analýza

Ve dvou následujících skalogramech vystupuje pouze pět položek, které tvoří součást jak Bogardusovy klasické, tak upravené podoby škály sociální distance použité v olomouckém výzkumu. Testovány byly dva vzory pořadí (hierarchie) položek. První odpovídá Bogardusovu seřazení, druhý reflektoval rozložení odpovědí u olomouckého souboru, tj. došlo u něj k posunu položky „soused“ mezi položky „přítel“ a „partner“. Skalogramy pracují s dichotomizovanými položkami. Každý dvojsloupce v tabulce představuje kontingenční tabulku, resp. třídění druhého stupně pro hodnotu sumované škály a každou z položek³⁷.

Celkové koeficienty reproducibility se příliš neliší a v obou případech jsou poměrně vysoké. Významnější rozdíl lze nalézt u individuálních koeficientů položek „přítel“ a „soused“. V prvním případě (Bogardusovo pořadí) nedosahují hodnotu 0,85, kterou Řehák [1981: 84] uvádí jako jedno z pravidel přijetí škály. Záměnou pozic těchto položek u druhé hierarchie došlo ke snížení podílu chyb a „vyčištění“ skalogramu. Nicméně procento chyb je i v tomto případě dva až třikrát vyšší než u ostatních položek.

Bogardusovo pořadí porušuje přijetí Roma jako přítele při současném nepřijetí Roma jako souseda. V olomouckém šetření se nejobvyklejšímu vzoru odpovědí vymykali ti, kteří by přijali Roma za souseda, ale nikoli za přítele. Hypoteticky můžeme rozdíl mezi oběma variantami vyjádřit jako rozdíl mezi *volbou a nemožností volit*. Přítel je především otázka volby, *soused* už v mnohem menší míře³⁸. Nemožnost (či stížená možnost) zvolit si svého souseda automaticky neznamená *sousedství odmítnout*. V případě *sousedství* s Romy ovšem u nemalé části studentů k tomuto ztožnění došlo. Jak ukazuje následující tabulka, 22 % respondentů uvedlo, že by Roma přijali jako přítele, ale zároveň jej odmítají jako souseda.

V obecné rovině si lze stěžít představit, že by více než pětina studentů odmítla *sousedit* se svými přáteli. Z toho vyplývá, že přinejmenším pro tuto část respondentů není *romský soused* tím samým *Romem*, kterého by si vybrali jako přítele. Jinými slovy, mezi jedněmi Romy by si dokázali vybrat přítele, odmítají však *sousedit* s jinými Romy. Pak to znamená, že škála sociální distance, v podobě uvedené v olomouckém výzkumu nemapoval.

³⁷ Skalogramy byly zpracovány dle Řeháka [1981].

³⁸ V České republice to mj. vyplývá z omezeného trhu s byty. Volbu přítele ovlivňuje mnoho faktorů, mezi důležité jistě patří osobní zkušenost s dotyčným jedincem, tu ale olomoucký výzkum nemapoval.

Tabulka 3. Informace o skalogramu – Bogardusovo pořadí (dichotomizované položky)

Přijal by Roma za Hodnota škály	partnera		přítele		souseda		spoluprac.		občana		Celková četnost	%
	ano	ne	ano	ne	ano	ne	ano	ne	ano	ne		
5	0	68	0	68	0	68	0	68	0	68	68	22,9
4	74	9	0	83	8	75	0	83	1	82	83	27,9
3	61	1	18	44	41	21	2	60	2	60	62	20,9
2	33	1	20	14	29	5	14	20	6	25	34	11,4
1	33	0	29	4	32	1	30	3	8	25	33	11,1
0	17	0	17	0	17	0	17	0	17	0	17	5,7
Součet	218	79	84	213	127	170	63	234	34	263	297	
%	73,4	26,6	28,3	71,7	42,8	57,2	21,2	78,8	11,4	88,6		
chyby	0	11	0	62	49	6	16	3	17	0	164	
% chyb	3,7		20,9		18,5		6,4		5,7			

Koeficient reproducibility $R = 1 - 164/(297*5) = 0,896$

Individuální koeficienty reproducibility:

$R_{\text{přítel}} = 1 - 62/297 = 0,79$

$R_{\text{soused}} = 1 - 55/297 = 0,81$

Koeficient adekvátnosti $A = (R - R_m) / (1 - R_m) = 0,71$

Tabulka 4. Informace o skalogramu – záměna souseda a přítele (dichotomizované položky)

Přijal by Roma za Hodnota škály	partnera		souseda		přítele		spoluprac.		občana		Celková četnost	%
	ano	ne	ano	ne	ano	ne	ano	ne	ano	ne		
5	0	68	0	68	0	68	0	68	0	68	68	22,9
4	74	9	8	75	0	83	0	83	1	82	83	27,9
3	61	1	41	21	18	44	2	60	2	60	62	20,9
2	33	1	29	5	20	14	14	20	6	25	34	11,4
1	33	0	32	1	29	4	30	3	8	25	33	11,1
0	17	0	17	0	17	0	17	0	17	0	17	5,7
Součet	218	79	127	170	84	213	63	234	34	263	297	
%	73,4	26,6	42,8	57,2	28,3	71,7	21,2	78,8	11,4	88,6		
chyby	0	11	8	27	18	18	16	3	17	0	118	
% chyb	3,7		11,7		12,1		6,4		5,7			

Koeficient reproducibility $R = 1 - 118/(297*5) = 0,92$

Individuální koeficienty reproducibility:

$R_{\text{přítel}} = 1 - 36/297 = 0,88$

$R_{\text{soused}} = 1 - 35/297 = 0,88$

Koeficient adekvátnosti $A = (R - R_m) / (1 - R_m) = 0,76$

Tabulka 5: Druhé třídění položek „soused“ a „přítel“
(počet případů, celková procenta)

Roma za přitele by za souseda by	přijal	nepřijal	Celkem
přijal	147 49,5 %	23 7,7 %	170 57,2 %
nepřijal	66 22,2 %	61 20,5 %	127 42,8 %
Celkem	213 71,7 %	84 28,3 %	297 100%

mouckém výzkumu, neměří ve všech případech sociální distanci k etnické skupině jako celku. K prověření této interpretace poslouží typologie respondentů vycházející z tabulky 5, zejména postoje dvou méně zastoupených typů na vedlejší diagonále, pro jednoduchost označených jako „soused ano/přítel ne“ a „přítel ano/soused ne“³⁹.

Podle expertů a spolupracovníků Meziresortní komise pro záležitosti romské komunity špatná pověst Romů nevyplývá z odmítání romských tradic a etnické emancipace Romů. Spíše se v ní odráží krajní projevy zbídačení nejchudší romské vrstvy nebo nezvládnuté lokální střety [Musil 2002: 296]. Je-li tomu tak, pak mohou postoje k romské kultuře představovat adekvátnější míru postojů k Romům jako etniku. Ve vytvořené typologii by se tento předpoklad projevil tím, že by rozdíl mezi postoji respondentů typů „soused ano/přítel ne“ a „přítel ano/soused ne“ nebyly významné a tvořily by jednoduší přechod mezi vyhraněnějšími typy postojů.

Součtový index sociální distance

Analýza skalogramů poukázala na odchylky od Bogardusem předpokládaného pořadí položek škály sociální distance, což však v principu nebránilo užití součtového indexu. Předběžná faktorová analýza odhalila jeden významný faktor vyčerpávající 49% variability v případě pěti dichotomizovaných proměnných Bogardusovy škály. Škála vykazovala poměrně dobrou vnitřní konzistentnost (Cronbachovo alfa = 0,74). Údaje o celkové míře sociální distance, která vznikla sečtením pěti dichotomizovaných položek škály⁴⁰, shrnuje tabulka 6.

³⁹ Ve všech typech jsou bez významných rozdílů zastoupeni muži i ženy a studenti z různě velikých obcí. Studenti fakulty tělesné kultury jsou častěji, než bychom čekali, zastoupeni v typu „přítel ano/soused ne“ a studenti přírodovědecké fakulty naopak v typu „soused ano/přítel ne“. Další významnější odchylky četností, jak je zachycují adjustovaná rezidua v kontingenční tabulce, odpovídají celkovým rozdílům v sociální distanci studentů jednotlivých fakult, o nichž bude řeč dále.

⁴⁰ Položky byly dichotomizovány tak, že souhlasným odpovědím byla připsána hodnota 1 a nesouhlasným 0.

Tabulka 6. Míra sociální distance mezi studenty šesti fakult UP v procentech
(březen 2001, N = 297)

Míra sociální distance		trichotomizovaná podoba		dichotomizovaná podoba	
maximální	5,7	vysoká	16,8	vyšší	28,3
1	11,1				
2	11,4	střední	32,3		
3	20,9				
4	27,9	nízká	50,8	nižší	71,7
minimální	22,9				

Poznámka: Průměr pro celý soubor – 3,2; směrodatná odchylka 1,5.

Vliv pohlaví a velikosti bydliště na míru sociální distance nebyl významný. Sociální distance významně a poměrně silně korelovala s mírou interpersonální důvěry měřenou Yamagishiho škálou ($r = 0,38$)⁴¹. Lidé více důvěřující vykazovali nižší sociální distanci a naopak. Korelační koeficient byl kladný, neboť index interpersonální důvěry byl vytvořen prostým sečtením osmi položek a mohl nabývat hodnot 8 (minimální důvěra) až 32 (maximální důvěra), kdežto u indexu sociální distance vyšší hodnoty představovaly nižší míru sociální distance. Statisticky významné rozdíly v míře sociální distance mezi studenty jednotlivých fakult přibližuje následující tabulka.

V průměru vykazovali nejnižší míru sociální distance studenti teologické a filozofické fakulty, naopak vyšší míra sociální distance charakterizuje studenty fakulty tělesné kultury a lékařské fakulty. Vzhledem k tomu, že na lékařské fakultě neproběhl pravděpodobnostní výběr, jsou u této fakulty uvedené údaje ve statistickém smyslu pouze orientační. Zjištěné rozdíly nelze z dostupných údajů jednoznačně vysvětlit. Částečně mohly být způsobeny odlišností výběru na lékařské fakultě⁴². Vyloučit nelze vliv věku nebo délky studia. Mezi odvážnější vysvětlení lze zařadit hypotézu, že distanci vysokoškoláků vůči lidem nějakým způsobem *odlišným* může ovlivňovat míra, v jaké se v jejich oborech uplatňuje normativní přístup (resp. nabývá-li norma podoby jediného správného řešení), nebo se za normu pova-

⁴¹ Yamagishiho škála v českém prostředí vykazovala podobné charakteristiky jako mezi americkými a japonskými studenty. Faktorová analýza odhalila dva faktory vysvětlující 49% variability. První faktor (spojený s pátou až osmou otázkou) se podle Yamagishiho týká přesvědčení, že lidé jsou nepoctiví, druhý (otázky jedna až čtyři) je spojen s přesvědčením, že důvěřovat druhým je riskantní [viz Yamagishi 1988: 266]. Přes existenci dvou faktorů dosáhl koeficient reliability alfa hodnotu 0,7.

⁴² Tomu by napovídaly výsledky t-testů u indexu interpersonální důvěry. Až na jednu výjimku byly statisticky významné rozdíly nalezeny pouze mezi lékařskou na jedné a ostatními fakultami na druhé straně. Viz také v úvodu zmíněné vysvětlení různých výsledků *European Values Study* a šetření IVVM Katrňáka a Rabušice [2002].

Tabulka 7. T-test významnosti rozdílů v sociální distanci studentů různých fakult UP

Fakulta	průměr	teologická	filozofická	právnícká	přírodovědecká	tělesné kultury
teologická	4,41	-				
filozofická	3,63	***	-			
právnícká	3,33	***	0	-		
přírodovědecká	3,10	***	*	0	-	
tělesné kultury	2,98	***	**	0	0	-
lékařská	2,49	***	***	*	*	0

Poznámka: Oboustranná pravděpodobnost chyby příslušného t-testu (2-tailed Sig.): *** < 0,001; ** < 0,01; * < 0,05; 0 = nevýznamný rozdíl.

Souvislost mezi fakultou a trichotomizovanou podobou sociální distance – Cramerovo V = 0,27 (p < 0,001)

Souvislost mezi fakultou a dichotomizovanou podobou sociální distance – Cramerovo V = 0,3 (p < 0,001)

žuje názorová otevřenost a diskuse⁴³. Z této hypotézy by např. vyplývalo, že normativnost lékařských oborů (normou je zdravý jedinec) vede k vyšší kulturní a etnické uzavřenosti studentů medicíny, což se projevuje vyšší mírou sociální distance ve srovnání se studenty jiných oborů. Podrobná specifikace možných vysvětlení a jejich testování je úkolem pro další výzkumy.

Míra sociální distance vůči Romům také významně souvisela s postojem k romské kultuře v užším smyslu. Obecně byla mezi studenty identifikována nízká znalost romského výtvarného a slovesného umění⁴⁴ a s tím spojená omezená osobní zkušenost s četbou nebo návštěvou výstavy. Diferencovanější postoje se týkaly pouze romské hudby. Přibližně dvě třetiny respondentů dokázalo uvést jméno alespoň jednoho romského interpreta či kapely, necelá pětina navštívila nějaký koncert nebo vlastní nahrávku. Šesti z desíti respondentů se líbí romská hudba, další necelá desetina souboru zvolila variantu „dosud jsem se s ní nesetkal(a), ale měl(a) bych zájem ji poznat“. V míře sociální distance vůči Romům se od sebe vždy statisticky významně odlišovali na jedné straně ti, kteří uvedli, že znají nějakou kapelu či interpreta, navštívili koncert, vlastní nahrávku nebo se jim romská hudba líbí, a na straně druhé studenti, kteří romskou hudbu neznají, nesetkali se s ní a nemají o ni zájem⁴⁵. Nešlo však o nijak silné souvislosti, koeficient Cramerovo V se pohyboval okolo hodno-

⁴³ Kadushin [1962] připomněl čtyři dimenze sociální distance zmiňované Parkem [1924] – normativní, interaktivní, kulturní a osobní. Bogardusova škála podle něj měří především normativní sociální distanci, ale zasahuje i do ostatních tří dimenzí.

⁴⁴ Jmenován byl jediný výtvarník, mezi čtyřmi „romskými“ autory uvedenými respondenty se ocitla i přední česká romistka Milena Hübschmannová a filozof Egon Bondy. Nejčastěji (6krát) zmiňovaným literárním dílem byly *Romské pohádky*.

⁴⁵ Výsledek t-testů porovnávajících průměrnou míru sociální distance u těch, kteří odpověděli kladně a záporně na výše uvedené otázky. Pravděpodobnost chyby v žádném z případů nepřekročila hladinu 0.01.

Tabulka 8. Průměrné hodnoty indexu sociální distance podle typů odpovědí respondentů

Typologie odpovědí	počet případů	průměr	směrodatná odchylka
„oba přijatelní“	147	4,4	0,6
„soused ano/přítel ne“	23	2,7	0,5
„přítel ano/soused ne“	66	2,8	0,7
„oba nepřijatelní“	61	1,0	0,7
Celkem	297	3,2	1,5

ty 0,2. Studenti se s romskou kulturou setkali spíše nepřímou. Většina z nich viděla v televizi nebo v kině film či dokument s romskou tematikou. Také souvislost se sociální distancí je v tomto případě silnější (Cramerovo $V = 0,3$; $p < 0,001$).

S pomocí typologie respondentů lze nakonec srovnat oba přístupy k měření postojů k Romům jako etnické skupině, o které se opíral olomoucký výzkum, tj. Bogardusovu škálu sociální distance na jedné a postoje k romské kultuře na druhé straně. Tabulka průměrných hodnot indexu sociální distance ukazuje, že se v tomto ohledu typy „soused ano/přítel ne“ a „přítel ano/soused ne“ velmi podobají a naopak výrazně se odlišují od dvou krajních typů⁴⁶.

Zjištěné asociace mezi typologií a postoji k romské kultuře byly poměrně slabé (Cramerovo $V = 0,2 - 0,3$, $p < 0,05$)⁴⁷. Podílely se na nich především dva extrémní typy. Typy „soused ano/přítel ne“ a „přítel ano/soused ne“ mezi nimi vytvářely přechod bez významného rozdílu. Ilustraci poskytuje tabulka souvislosti mezi afektivním postojem k hudbě a typologií odpovědí.

Ze srovnání dvou přístupů k měření postojů k Romům vyplývá, že oba mají své limity. Nepřímé zachycení prostřednictvím postojů k romské kultuře naráží na nízkou míru obeznámenosti a osobní zkušenosti s romským uměním s výjimkou romské hudby. Bogardusova škála ve své klasické podobě, ve které se míra sociální distance jednotlivce odvozuje od výběru jediné z nabízených variant, zase nezohledňuje možnost vzorce odpovědi odlišného od toho, které sama předpokládá. U nemalé části respondentů tak může dojít ke zkreslení individuální míry sociální distance.

⁴⁶ T-test nezaznamenal statisticky významný rozdíl mezi průměrnými hodnotami u dvou přechodových typů. Asociace typů se sociální distancí byla přitom velmi silná (Cramerovo $V = 0,8$ při trichotomizovaném indexu sociální distance).

⁴⁷ Postoj k romské kultuře zastupovaly otázky s relativně rovnoměrnějším rozložením odpovědí, které reprezentovaly afektivní, kognitivní a konativní dimenzi postoje k romské hudbě a znalost/zájem o film s romskou tematikou.

Tabulka 9. Druhé třídění – postoj k hudbě podle typu odpovědi u položek „soused“ a „přítel“ (počet případů, adjustovaná rezidua)

Typologie odpovědi	Romská hudba se respondentovi		Celkem
	líbí	nelíbí	
„oba přijatelní“	102 2,9	32 -2,9	134
„soused ano/přítel ne“	15 1,1	4 -1,1	19
„přítel ano/soused ne“	40 0,0	19 0,0	59
„oba nepřijatelní“	19 -4,5	28 4,5	47
Celkem	176	83	259

Cramerovo V = 0,29 (p < 0.001)

Diskuse

Výzkum mezi studenty olomoucké univerzity odhalil s pomocí Bogardusovy škály významné rozdíly v sociální distanci vůči Romům u studentů jednotlivých fakult, jmenovitě především mezi teologickou a filozofickou fakultou na jedné a lékařskou fakultou na druhé straně. Projekt výzkumu předpokládal, že dnešní vysokoškoláci budou v budoucnosti ve významné míře ovlivňovat postoje české společnosti k etnickým menšinám. Závěr, že by se v postojích k Romům mohli významně lišit např. lékaři od učitelů⁴⁸, si zaslouží další zkoumání.

Posun hodnocení položky „soused“ ve škále sociální distanci má v první řadě metodologickou cenu. Představuje varování pro ty výzkumy, které měří postoje k Romům mezi jinými (nejen etnickými) skupinami pouze otázkou po přijatelnosti sousedství. Pokud je to možné, bylo by vhodnější použít více položek a pracovat se sumačním indexem (viz např. [Wallace 1999]). Podobně jako studie Weinfurta a Moghaddama [2001] zpochybnil i olomoucký výzkum univerzální platnost Bogardusova seřazení položek škály sociální distance. Nemalá část respondentů tvrdila, že by Roma přijala jako přítele a zároveň jej odmítla jako souseda. Tuto nelogicky znějící kombinaci odpovědí lze vysvětlit jako důsledek odlišného hodnocení různých částí romského etnika. V jedné části (nazvěme ji pracovně „romskou elitou“) by dotyční respondenti hledali přítele a zároveň by se vyhýbali sousedství s jinou částí Romů (pravděpodobně romskou chudinou). Vezmou-li výzkumníci zabývající se postoji vůči Romům toto rozlišování vážně, pak se musí zamyslet, nakolik jsou

⁴⁸ Při neúčasti pedagogické fakulty budoucí učitele lze očekávat především mezi studenty filozofické fakulty.

nástroje, které používají, imunní vůči dopadům nejednotného hodnocení⁴⁹. V textu prezentovaný výzkum nabídl jeden z alternativních či lépe doplňujících způsobů zachycení postojů k Romům jako etniku – nepřímou indikaci prostřednictvím postojů k tvorbě romských umělců a romské kultury v užším smyslu slova.

DAN RYŠAVÝ v roce 2002 dokončil doktorandské studium na Fakultě sociálních studií MU v Brně, kde obhájil disertační práci na téma Důvěra a přerod. Od roku 1998 vyučuje na katedře sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci ekonomickou sociologii a analýzu dat.

Literatura

- Allport, G. W. 1989 (1954). *The Nature of Prejudice*. 25th anniversary edition. New York: Addison-Wesley Publishing Company, Inc.
- Bajgerová, E. 1994. „Postoje adolescentů k Romům“. *Amaro lav* č. 11: 22.
- Balážová, J. 1998. „Romská média a novináři“. *Demografie* 40: 182–185.
- Bogardus, E. S. 1925a. „Measuring Social Distances“. *Journal of Applied Sociology* 9: 299–308.
- Bogardus, E. S. 1925b. „Social Distance and Its Origins“. *Journal of Applied Sociology* 9: 216–226.
- Bogardus, E. S. 1926/27a. „Social Distance between Groups“. *Journal of Applied Sociology Journal of Applied Sociology* 11.
- Bogardus, E. S. 1926/27b. „Mutations of Social Distance“. *Journal of Applied Sociology* 11.
- Bogardus, E. S. 1927. „Race friendliness and social distance“. *Journal of Applied Sociology* 12.
- Bogardus, E. S. 1928. *Immigration and Race Attitudes*. Boston: Heath.
- Bogardus, E. S. 1933. „A Social Distance Scale“. *Sociology and Social Research*. 17: 265–271.
- Bogardus, E. S. 1947. *The Development of Social Thought*. New York, London, Toronto: Longmans, Green and Co.
- Bogardus, E. S. 1959. *Social Distance*. Yellow Spring, OH: The Artichild Press.
- Bogardus, E. S. 1967. *A Forty-Year Racial Distance Study*. Pasadena: University of Southern California Press.
- Brinkerhoff, M. B., Mackie, M. M. 1986. „The Applicability of Social Distance for Religious Research: an Exploration“. *Review of Religious Research* 28: 151–167.
- Buriánek, J. 1999. „Aktuální stav a struktura xenofobních postojů české veřejnosti“. Pp. 26–33 in Večerka, K. (ed.), *Sborník příspěvků ze seminářů sekce sociální patologie (Kašperské hory – Zátouň u Českého Krumlova)*. Praha.
- Burjanek, A. 2001. „Xenofobie po česku – jak si stojíme mezi Evropany?“ *Sociální studia* 6: 73–89.
- Buzková, J., L. Štřelcová, P. Sudíková, Z. Šimánková, B. Vašíčková 2000. *Vztah studentů UP k romské kultuře*. Projekt výzkumu. Olomouc: FF UP.
- Cover, D. J. 1993. *Sociological Investigation*. Guilford, CT: Dushkin.
- Cover, D. 1995. „Teaching Sociology as a Science: A Laboratory Reinforcement of the Sociological Heritage“. *Teaching Sociology* 23: 226–233.

⁴⁹ Výskyt tohoto dvojího hodnocení lze pravděpodobně omezit instrukcí typu: *Přijal/a byste Romy (jako celek, ne ty nejlepší nebo ty nejhorší)...* (viz např. [Skotnica 1992]).

- Crespi, L. P. 1945. „Public Opinion toward Conscientious Objectors: III. Intensity of Social Rejection in Stereotype and Attitude“. *Journal of Psychology* 19: 251–276.
- Crull, S. R., B. T. Bruton. 1979. „Bogardus Social Distance in the 1970's“. *Sociology and Social Research* 63: 771–783.
- Crull, S. R., B. T. Bruton. 1985. „Possible Decline in Tolerance toward Minorities: Social Distance on a Midwest Campus“. *Sociology and Social Research* 70: 57–62.
- Dvořáková, M., E. Britchková, E. Kudláčková, D. Symerská, V. Vašáková 2000. *Postoje majoritní populace k romské minoritě v České republice*. Projekt výzkumu. Olomouc: FF UP.
- Elliot, D. L., J. R. Hanzlik a J. A. Gliner. 1992. „Attitudes of Occupational Therapy Personnel toward Therapists with Disabilities“. *The Occupational Therapy Journal of Research* 12: 259–277.
- Fagan, J., M. O'Neill. 1965. „A Comparison of Social-distance Scores among College-student Samples“. *The Journal of Social Psychology* 66: 281–290.
- Gabal, I. 1999. „Etnické klima české společnosti“. Pp. 70–95 in Gabal, I. (ed.), *Etnické menšiny ve střední Evropě*. Praha: G plus G.
- Hagendoorn, L. 1995. „Intergroup Biases in Multiple Group Systems: The Perception of Ethnic Hierarchies“. Pp. 199–228 in Stroebe, W., M. Hewstone (eds.). *European Review of Social Psychology*. Chichester, UK: John Wiley.
- Hagendoorn, L., J. Hraha 1987. „Social Distance towards Holland's Minorities: Discrimination against and among Ethnic Outgroups“. *Ethnic and Racial Studies* 10: 120–33.
- Hartley, E. L. 1946. *Problems in Prejudice*. New York: Kings' Crown Press.
- Hodnocení soužití většinové a romské populace v ČR. 2001. Informace z výzkumu 01-09. Praha: CVVM.
- Jsmo schopni blízkého soužití se členy národnostních menšin? 2000. Informace z výzkumu TRENDY 3, 2000. Praha: STEM.
- K hodnocení soužití většinové a romské populace u nás. 1999. Informace z výzkumu 99-07. Praha: IVVM.
- Ke zkušenostem s Romy a k možnostem dobrého soužití s nimi. 1997. Informace z výzkumu 97-09. Praha: IVVM.
- Kadushin, Ch. 1962. „Social Distance Between Client and Professional“. *American Journal of Sociology* 67: 517–531.
- Katrňák, T. a L. Rabušic. 2002. „Anomie a vztah k minoritám v české společnosti“. Pp. 95–107 in Sirovátka, T. (ed.), *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: FSS MU a Georgetown.
- Kleg, M., Yamamoto, K. 1998. „As the World Turns: Ethno-racial Distances after 70 Years“. *Social Science Journal* 35:183–190.
- Kleinpenning, G. 1993. *The Structure and Content of Racist Beliefs*. Utrecht: Utrecht University, ISOR.
- König, R. (ed.) 1967. *Handbuch der Empirischen Sozialforschung*. Zwei Bände. (Zweite Auflage). Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- Krech, D., R. S. Crutchfield, E. L. Ballachey 1968. *Člověk v společnosti*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Laumann, E. O., R. Senter 1976. „Subjective Social Distance, Occupational Stratification, and Forms of Status and Class Consciousness: A Cross-national Replication and Extension“. *American Journal of Sociology* 81: 1304–1338.
- Lee M. Y., A. R. Campbell, C. L. Mulford 1999. „Victim-blaming Tendency toward People with AIDS among College Students“. *Journal of Social Psychology* 139: 300–308.

- Mareš, P., L. Rabušic 1996. „K měření subjektivní chudoby v české společnosti“. *Sociologický časopis* 32: 297–315.
- McAllister, I., R. Moore. 1991. „Social Distance among Australian Ethnic Groups“. *Sociology and Social Research* 75: 95–100.
- McClelland, K. E., C. J. Auster. 1990. „Public Platitudes and Hidden Tensions: Racial Climates at Predominantly White Liberal Arts Colleges“. *Journal of Higher Education* 61: 607–642.
- Morgan, G. A., O. V. Griego. 1998. *Easy Use and Interpretation of SPSS for Windows: Answering Research Questions With Statistics*. Mahwah, New Jersey; London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Muir, D. E., L. W. Muir 1998. „Social Distance between Deep-South Middle-school Whites and Blacks“. *Sociology and Social Research* 72: 177–180.
- Musil, L. 2002. „Strategie terénní práce v problémových romských komunitách aneb Jak reagovat na politiku sestěhovávání neplatičů?“ Pp. 291–351 in Sirovátka, T. (ed.), *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: FSS MU a Georgetown.
- Nakonečný, M. 2000. *Sociální psychologie*. Praha: Academia.
- Navrátil, P. et al. 2003. *Romové v české společnosti*. Praha: Postál.
- New Democracies Barometer*. (<http://www.cspp.strath.ac.uk/>)
- O vztahu k u nás žijícím národnostem*. 2001. Informace z výzkumu 01–11. Praha: CVVM.
- Owen, C., H. Eisner, T. McFaul 1981. „A Halfcentury of Social Distance Research: National Replication of the Bogardus Studies“. *Sociology and Social Research* 66: 80–98.
- Park, R. E. 1924. „The Concept of Social Distance as Applied to the Study of Racial Attitudes and Racial Relations“. *Journal of Applied Sociology* 8: 339–344.
- Payne, M. C., Jr., J. M. York, J. Fagan 1974. „Changes in Measured Social Distance over Time“. *Sociometry* 37:131–136.
- Rabušic, L. 2000. „Koho Češi nechtějí? O symbolické sociální exkluzi v české společnosti“. *Sociální studia* 5: 67–85.
- Rabušic, L., T. Sirovátka 1999. „Český sociální stát a jeho legitimita“. *Sociologický časopis* 35: 397–421.
- Romové optikou české veřejnosti a českých medií*. 1998. Výzkumná zpráva. Brno: FOCUS (www.focus-agency.cz)
- Romové optikou české veřejnosti a českých medií*. 2002. Výzkumná zpráva. Brno: FOCUS
- Romové v České republice*. 1997. Praha: Socioklub.
- Řehák, J. 1981. „Metoda hierarchizace položek“. Pp. 79–87 in *Škálování a kvantifikace*, ed. by J. Řehák. ČSS při ČSAV: Praha.
- Shabat, M. C.1993. „Ethnic Prejudice in University-Students“. *Revista Mexicana de Psicologia* 10: 183–188.
- Schaefer, R. T. 1987. „Social distance of Black College Students at a Predominantly White University“. *Sociology and Social Research* 72: 30–32.
- Simmons, J. L. 1969. *Deviants*. Berkeley, California: Glendessary Press.
- Skotnica, R. 1992. *Percepce etnický odlišných skupin*. (bakalářská práce). FF MU: Brno.
- Sparrow, K. H., D. M. Chretien. 1993. „The Social Distance Perceptions of Racial and Ethnic Groups by College-Students. A Research Note“. *Sociological Spectrum* 13: 277–288.
- Spoerl, D. F. 1951. „Some Aspects of Prejudice as Affected by Religion and Education“. *Journal of Social Psychology* 33: 69–76.

- Šmausová, G. 1999. „Rasa‘ jako rasistická konstrukce“. *Sociologický časopis* 35: 433–446.
- Tolerance našich občanů k příslušníkům menšin se po zvolna zvyšuje. 2001. Informace z výzkumu TRENDY 4/2001. Praha: STEM.
- Tuch, S. A. 1988. „Race Differences in the Antecedents of Social Distance Attitudes“. *Sociology and Social Research* 72: 181–184.
- Vašečka, M. 2000. „Několko poznámek o profesionalite a etike v společenských vědách a sociologických výskumech“. *Sociológia* 32: 207–212.
- Verkuyten, M. a B. Kinket. 2000. „Social Distances in a Multi Ethnic Society: The Ethnic Hierarchy among Dutch Preadolescents“. *Social Psychology Quarterly* 63: 75–85.
- Veřejnost o toleranci. 1997. Informace z výzkumu 97–10. Praha: IVVM.
- Veřejnost o toleranci. 1998. Informace z výzkumu 98–10. Praha: IVVM.
- Veřejnost o toleranci. 2001. Informace z výzkumu 00–12. Praha: CVVM.
- Wallace, C. 1999. „Xenophobia in Post-Communist Europe“. *Studies in Public Policy* No. 323. Glasgow: University of Strathclyde.
- Weinfurt, K. P., F. M. Moghaddam. 2001. „Culture and Social Distance: A Case Study of Methodological Cautions“. *Journal of Social Psychology* 141: 101–110.
- Wilson, T. C. 1986. „The Asymmetry of Racial Distance between Blacks and Whites“. *Sociology and Social Research* 70: 161–163.
- Yamagishi, T. 1988. „The Provision of a Sanctioning System in the United States and Japan“. *Social Psychology Quarterly* 51: 265–271.
- Zeligs, R. 1937. „Racial Attitudes of Jewish Children“. *Jewish Education* 9: 148–152.
- Zeligs, R. 1950. „Intergroup Attitudes of Gentile, Jewish, and Apache Indian Children“. *Journal of Educational Psychology* 41.
- Zeligs, R., G. Hendrickson. 1933. „Racial Attitudes of 200 Sixth-grade Children“. *Sociology and Social Research* 18: 26–36.
- Zpráva o situaci romské komunity v České republice a opatření vlády napomáhající její integraci ve společnosti 1997. (www.vlada.cz/1250/vrk/vrk.htm)